

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Schrickx, C.P.

Citation

Schrickx, C. P. (2015, May 19). *Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Schrickx, Christianus Petrus (Christiaan)

Title: Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Issue Date: 2015-05-19

2-1 Detail van een manuscriptkaart van Noord-Holland benoorden het IJ uit ca. 1530. Dit is de oudst overgeleverde kaart van dit gebied. Even ten noorden van Hoorn zijn de dorpen Zwaag (Swach) en Westerblokker (Westerblokker) afgebeeld. Tussen beide plaatsen in, liggen de kloosters Nieuwlicht (reguliers) en Bethlehem (betleem).

2

Historiografie en bronnen

2.1 Inleiding

Klooster Bethlehem is al eeuwen geleden met de grond gelijk gemaakt. De naam Bethlehem is in de loop van de tijd verdwenen en het voormalige kloosterterrein is met tuinbouwkassen bebouwd. Niets aan die plek wees bij aanvang van het eerste archeologische onderzoek in 2003 erop dat er ooit een klooster met bijgebouwen en ommuring had gestaan. Vrijwel geen baksteen of aardewerkscherf was aan het oppervlak te zien. Het klooster leek geheel verdwenen. Toch is Bethlehem nooit helemaal in de vergetelheid geraakt. Gedurende al die eeuwen na de afbraak in 1573 heeft het klooster de aandacht getrokken van diverse historisch geïnteresseerde mensen. Ook zij liepen op het voormalige kloosterterrein rond en vroegen zich net als wij af wat er van dit klooster, dat uit de historische bronnen en de volksverhalen bekend was, resteerde. In dit hoofdstuk volgt een overzicht van die personen en de waarnemingen die zij deden. Twee personen in die rij zijn Gallée en Pijper die eind 19de eeuw een vermeend statutenboek van het klooster publiceerden. Het tweede deel van dit hoofdstuk gaat over de overleveringsgeschiedenis van dit boek en biedt een bronkritische analyse hiervan. Er zal uit blijken dat dit boek dat sinds de publicatie van Gallée en Pijper als het ‘Statutenboek van Bethlehem’ bekend staat, in werkelijkheid niet van dit klooster afkomstig is. Tot slot volgt een beschrijving van een tweede statutenboek van Bethlehem waarvan het bestaan tot nog toe onopgemerkt is gebleven in de literatuur over Nederlandse kloosters.

2.2 Stadskronieken uit de 16de eeuw

De oudste bronnen waarin over Bethlehem wordt geschreven, dateren uit de tijd dat dit klooster nog bestond. Van belang zijn vooral twee 16de-eeuwse kronieken. De eerste kroniek is het *Chronicon Hoernensis Monasterii et Comitum Hollandi*. Deze behandelt de geschiedenis van Hoorn, vermengd met veel algemene gegevens over bijvoorbeeld de graven van Holland, tot en met het jaar 1521. De kroniek is geschreven in het Latijn en bevindt zich in de collectie van de British Library.¹ Van der Knaap en Veerkamp hebben van dit handschrift uitgebreid gebruik gemaakt in hun boek uit 1996 over de middeleeuwse geschiedenis van Hoorn, zij het niet altijd even zorgvuldig.² Het is onbekend wie het *Chronicon*, zoals we het werk in het vervolg van dit boek kortweg zullen noemen, heeft geschreven. De auteur was afkomstig uit Hoorn, zoals tussen de regels van zijn tekst door blijkt. De andere kroniek is de *Origo Civitatis Hornensis*, die veel korter is dan het *Chronicon*, in het Nederlands is geschreven en gaat over de geschiedenis van Hoorn tot en met het jaar 1536.³ De *Origo* vertoont veel overeenkomsten met het *Chronicon*, maar is geen samenvatting hiervan. In de *Origo* staan verschillende historische gebeurtenissen die in het *Chronicon* ontbreken en andersom. Soms kloppen jaartallen niet met elkaar. Het lijkt er meer op dat beide schrijvers gebruik hebben gemaakt van dezelfde oudere bron. Opvallend is verder dat in de *Origo* erg veel aandacht uitgaat naar het kruisbroedersklooster Pietersdal. Het is een logische veronderstelling dat de kroniek door een

1 British Library, Cott Nero A XIII.

2 Van der Knaap en Veerkamp, *Uit de schemer van Hoorns verleden*.

3 Het manuscript bevindt zich in de collectie van het Noord-Hollands Archief: NHA, 176, inv.nr. 1540.

kruisbroeder of lekenbroeder is geschreven. Op het eerste folium vermeldt de auteur dat hij in 1530 de betreffende paragraaf schreef.⁴ Elders staat dat hij al in 1519 aan het schrijven was.⁵ Kennelijk zette hij dit werk voort tot en met 1536 waarna hij overleed of in een ander kruisbroedersklooster gestationeerd werd. In de kapittelverslagen uit 1536 en 1537 van de orde van de kruisbroeders staat niemand vermeld die in aanmerking komt.⁶ Een transcriptie van de *Origo* is gepubliceerd als bijlage in het genoemde boek van Van der Knaap en Veerkamp.⁷ Naast deze twee kronieken is er nog een handschrift getiteld *Brevissima Chronologia et Topographia Ecclesiarum et Conventuum civitatis Hoemensis*.⁸ Het is een thematisch geordende lijst met jaartallen, data en gebeurtenissen die betrekking hebben op Hoorn in de periode 1330 tot 1526. Het is sterk verwant aan het *Chronicon*, maar toch staan soms data (bijvoorbeeld de wijdingen van altaren in kloosters) in dit handschrift die niet in het *Chronicon* of de *Origo* zijn te vinden. Op folium 84 staat een rubriek onder de titel *Chronographia sororum bethlemitarium extra moenia in parochia de Westerbloeker*. Onder die kop volgt een aantal data die betrekking hebben op Bethlehem.

2.3 Historiografie

2.3.1 Dokter Velius en dominee Centen

De eerste persoon die na 1573 over het klooster schreef, was de Hoornse arts en geschiedschrijver Theodorus Velius (1572-1630). Hij was geboren in het jaar dat Hoorn de kant van de Prins van Oranje koos en de kloosters met al hun goederen door de stad in beslag werden genomen. Het was een roerig jaar, zoals we in het vervolg van dit boek nog zullen zien. Velius groeide op met de verhalen van zijn tijdgenoten, las oude geschriften over de geschiedenis van de stad en dook de stadsarchieven in. Hij verwerkte alle informatie tot een stadskroniek waarvan de eerste druk in 1605 verscheen. Bij het jaar 1475 schreef hij over de stichting van het klooster en bij het jaar 1499 over de bouw van de kapel.⁹

2-2 Portret van Velius. Kopergravure gemaakt naar een schilderij uit 1613.

Het boek van Velius zou diverse herdrukken krijgen, waaronder één in 1740 met een uitgebreid commentaar van Sebastiaan Centen (circa 1691-1756). Centen was geboren in Nijmegen en vestigde zich na zijn studie in 1723 als predikant in Zevenhoven. In 1726 verhuisde hij naar Hoorn, waar hij na 30 jaar lang predikant te zijn geweest in 1756 overleed.¹⁰ Hij nam op zich om een nieuwe druk van de kroniek van Velius samen te stellen met een commentaar middels voetnoten. Nadat dit werk af was, richtte hij zijn aandacht op het schrijven van een vervolg op de kroniek van Brandt van Enkhuisen.¹¹ Dit werk verscheen in 1747. Zoals het een echt historicus betaamt, nam hij niet alles wat anderen hadden geschreven klakkeloos voor waar aan, maar dook hij zelf in de bronnen of ging hij ter plekke kijken of hetgeen daarin stond, klopte en of hij nog informatie kon aanvullen. Bij klooster Bethlehem was zijn aandacht getrokken door een korte vermelding in *Oudheden en gestichten van Amstelland, Noordholland en Westvriesland*

4 *Origo*, fol. 1r: 'die ick dit schrijff te weten het jaer ons heeren duijssent vyefhondert XXX'.

5 *Ibidem*, fol. 16r.

6 Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*.

7 Van der Knaap en Veerkamp, *Uit de schemer van Hoorns verleden*, 256-287.

8 NHA, 176, inv.nr. 1540.

9 Velius, *Chronyk van Hoorn*, 97 en 165.

10 Van der Aa, *Biographisch woordenboek* 3, 286-287.

11 Logischer was geweest als hij een vervolg op de kroniek van Hoorn - zijn woonplaats - had geschreven, maar hij zou hier vanwege de in zijn tijd aanwezige kerkgeschillen van hebben afgezien. Van der Aa, *Biographisch woordenboek* 3, 287.

van Van Heussen en Van Rijn uit 1721. De tekst over Bethlehem in die uitgave is duidelijk overgenomen van Velius maar de auteurs voegden hieraan toe dat van het klooster nog enig muurwerk was overgebleven.¹² Zij hadden die informatie op hun beurt mogelijk weer overgenomen uit de kroniek van Feyken Rijn die in 1706 in Hoorn was gedrukt.¹³ Feyken Rijn vermeldt namelijk bij de stichting van Bethlehem dat van dit klooster ‘nog overblijfselen syn te sien.’¹⁴ Sebastiaan Centen wilde dat met eigen ogen waarnemen en begaf zich op 21 april 1738 naar de Bangert in Westerblokker. Hij stelde vast dat het klooster ‘noch voor een groot gedeelte in wezen en verandert is in een boere-woning’.¹⁵ Het was volgens hem ‘klaar te zien, dat dit huis een overblyfsel is van het klooster Bethlehem, gelyk het ook thans noch by de huisluiden daar omtrent aldus genoemd word’.¹⁶ Met stappen nam hij de maat van het huis op: 84 voeten lang en 27 voeten breed. Achter het huis waren nog fundamenten zichtbaar van een gebouw dat breder dan het huis was geweest. Centen vermoedde dat dit de kapel uit 1499 was, maar zoals we in dit boek zullen zien, is dat onjuist. De fundamenten lagen aldus Centen ‘ten delen gelyk, ten delen onder den grond’. Het hele gebouwencomplex zou inclusief de woning die er nog stond 270 voeten lang zijn geweest. Centens waarnemingen zijn nog altijd waardevol voor de interpretatie van de aangetroffen archeologische resten.

2.3.2 Pastoor Hampzink en rector Abbing

De eerste persoon die na Sebastiaan Centen persoonlijk waarnemingen op het terrein van het voormalige klooster Bethlehem verrichtte, was pastoor Theodorus Hampzink. Hij was afkomstig uit Amsterdam, was in de periode 1745-1750 kapelaan in Sassenheim en vervolgens van 1750 tot 1762 pastoor in Zijpe. Daarna verhuisde hij naar Westerblokker waar hij pastoor was tot aan zijn dood op 23 oktober 1781.¹⁷ De informatie uit zijn onuitgegeven handschrift is afkomstig uit de kroniek van Velius en de kroniek van Van Heussen en Van Rijn. Hij voegde enkele eigen constatering toe. In 1770 bezocht hij de plek waar Bethlehem had gestaan en constateerde dat het washuis van het klooster, waar men toen hout en turf in opsloeg, nog aanwezig was.¹⁸ De fundamenten van het klooster waren met aarde bedekt, maar uit de hoogtes van het maai-veld viel volgens hem wel af te leiden waar het klooster en de kapel hadden gestaan. Of zijn waarnemingen juist zijn, valt te betwijfelen. Hoe kon hij aan een gebouw zien dat het een washuis van het klooster was geweest, terwijl dit klooster al 200 jaar lang niet meer bestond? Over de boerenwoning vertelt hij helaas niets.

2-3 Schilderij van pastoor Hampzink.

2-4 Schilderij van Cornelis Allard Abbing door Hendrik Vorderman in 1856. Op de tafel ligt de ‘Chronyk van Hoorn’.

- 12 Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 473-477. Hugo Franciscus van Heussen (1659-1719) schreef diverse historische werken in het Latijn waaronder de *Batavia Sacra* in 1715. Henricus van Rijn vertaalde en bewerkte deze in het Nederlands.
- 13 Rijn, *Chronijk van de vermaarde zee en koopstad Hoorn*.
- 14 Ibidem, 43.
- 15 Velius, *Chronyk van Hoorn*, 363.
- 16 Ibidem.
- 17 Droog, ‘Westerblokker, Oosterblokker en Schellinkhout’, 102.
- 18 Ibidem, 103.

In 1842 verscheen opnieuw een kroniek over de geschiedenis van de stad Hoorn, geschreven door Cornelis Allard Abbing (1800-1872). Abbing was geboren in 1800 in Hoevelaken in Gelderland en vestigde zich in 1823 in Hoorn.¹⁹ Vanaf 1826 tot en met 1868 was hij rector van de Latijnse school. Hij had de kroniek van Velius met het commentaar van Centen goed bestudeerd en de waarnemingen van Centen wekten zijn interesse. Op 31 januari 1841 bezocht hij de boerenwoning aan de Bangert.²⁰ Hij constateerde dat de woning 30 voet korter was dan bij de opmeting van Centen het geval was. De bewoners of buurtbewoners wisten hem te vertellen dat er een inkorting van het huis had plaatsgevonden in 1793.

2-5 Professor Pijper (1859-1926).

2-6 Professor Gallée (1847-1908).

2.3.3 Professor Pijper en professor Gallée

De hiervoor besproken vermeldingen en waarnemingen op het terrein van klooster Bethlehem zijn gepubliceerd in de bekende stadskronieken van Velius (met commentaar van Centen) en Abbing. Veel minder bekend is dat ook de kerkhistoricus Fredrik Pijper (1859-1926) over het klooster heeft geschreven. Pijper was in 1859 geboren in Hoogwoud, als zoon van Cornelis Pijper en Grietje Appel.²¹ Van 1876 tot 1881 studeerde hij theologie in Leiden, waar hij onder andere college kreeg van de bekende kerkhistoricus Johannes Acquoy (1829-1896). Na zijn studie trouwde hij met Maria Petronella van Wijk en werd hij Nederlands-Hervormd predikant, achtereenvolgens in Eenigenburg (1882-1884), Kimsward (1884-1886), Veendam (1886-1890) en tot slot in Berkhout (1890-1897). In 1883 promoveerde hij en daarna richtte hij zich op de geschiedenis van het katholicisme. In 1897 volgde hij Acquoy op als professor godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij heeft veel artikelen en boeken over kerkgeschiedenis geschreven, onder andere in het tijdschrift *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis* waarvan hij vanaf 1897 redacteur was. Opmerkelijk is verder zijn belangstelling voor archeologie. Hij maakte deel uit van een commissie die een nabootsing van de Romeinse catacomben in Valkenburg wilde bouwen.

Tijdens zijn predikantschap in Berkhout kreeg hij belangstelling voor klooster Bethlehem. Op 18 juni 1894 hield hij een lezing tijdens de vergadering van de sectie voor letterkunde, wijsbegeerte en geschiedenis van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.²² Het was een select gezelschap waarvoor hij zijn presentatie hield. De presentielijst bevat 25 namen, waaronder die van J.H. Gallée. Het verslag van de vergadering, inclusief de inhoud van de lezing van Pijper, is gepubliceerd. Pijper vertelde over de locatie van de eerste hagepreek bij het Regulierenklooster in Blokker. Hij beargumenteerde waar deze had plaatsgevonden en besprak daartoe zowel het klooster Nieuwlicht als het klooster Bethlehem. Volgens hem waren beide locaties op ba-

19 Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Bijvoegsel*, 6-8.

20 Abbing, *Geschiedenis der stad Hoorn*, 136.

21 Zilverberg, 'Pijper, Fredrik (1859-1926)'.

22 *Aanteekeningen van het verhandelde in de Sectie voor Letterkunde, Wijsbegeerte en Geschiedenis ter gelegenheid van de algemeene vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gehouden den 19 juni 1894*, 19-27.

sis van zowel de mondelinge overlevering als de stenen overblijfselen in de grond nog duidelijk terug te vinden, hoewel 'de eenvoudige landelijke bevolking en de zwijgende steenen ons geen naam, noch Reguliers-, noch Betlehemsklooster weten te noemen'. Hij had de boerenwoning, die Abbing meer dan 50 jaar terug had opgemeten, bezocht. Hij deed een interessante constatering: 'Dit huis, bewoond door den Heer W. Demmendaal, is meermalen verbouwd. In het achtergedeelte bevinden zich nog altijd eikenhouten zolderbalken en planken, afkomstig van het oude kloostergebouw'. Fredrik Pijper besloot zijn presentatie met het doen rondgaan van een paar kaartjes waarop hij de locaties van de kloosters had aangegeven en schonk een paar bakstenen aan het museum van het genootschap. Deze stenen waren 'eigenhandig door hem uit de fundamenten van het oude gebouw gebroken'. Volgens het verslag werden 'deze tastbare, zware bewijsstukken van het bestaan van het thans verdwenen Betlehemklooster dankbaar aanvaard'.

In zijn presentatie noemde hij het bestaan van een statutenboek van klooster Bethlehem. Hij kende enkele statuten uit dit boek uit een uitgave van Van Vloten uit 1851.²³ Omdat hem duidelijk onbekend was waar dit statutenboek zich bevond, zal het een grote verrassing voor hem zijn geweest dat Johan Hendrik Gallée (1847-1908), die bij de lezing aanwezig was, hem vertelde dat hij dit boek enkele jaren geleden had gekocht. Samen besloten ze er een uitgave van te verzorgen in het *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*.²⁴ Gallée, hoogleraar Germaanse talen en Indogermaanse taalwetenschap aan de Universiteit van Utrecht, maakte een volledige transcriptie en Pijper zorgde voor een historische inleiding. Hoewel de aandacht voor het klooster van Fredrik Pijper prijzenswaardig is, zeker gezien het feit dat hij zelf ter plekke is gaan kijken, valt op de inhoud van zijn artikel heel wat af te dingen. Hij levert forse kritiek op Snellebrand, zoals hij ook bij zijn lezing een jaar eerder deed. Snellebrand (1827-1886) had in 1866 een boek *Geschiedenis der Kerkhervorming te Hoorn* gepubliceerd en daarin geschreven dat de boerenwoning, die een restant van het klooster vormde, was afgebroken.²⁵ Pijper nam het Snellebrand kwalijk niet goed op de hoogte te zijn, maar het merkwaardige is dat Pijper duidelijk de aantekeningen van Centen en de kroniek van Abbing niet kende.²⁶ In het artikel beargumenteerde Pijper op basis van het statutenboek van het klooster dat Bethlehem nooit onder het gezag van de kruisbroeders heeft bestaan. Deze conclusie is onjuist, maar gezien het beperkte aantal bronnen dat hem toen ter beschikking stond, is het wel begrijpelijk dat hij tot die gevolgtrekking kwam.²⁷

2.3.4 De eerste archeologische waarnemingen

Wellicht geïnspireerd door het bezoek van Fredrik Pijper in 1894, deed de bewoner van het huis aan de Bangert een eigen archeologische waarneming in 1903, zoals blijkt uit een bericht dat in diverse kranten in dat jaar verscheen. Het meest uitgebreid is het verslag in de *Nieuwe Hoornsche Courant* van 2 september. Volgens het bericht was de heer W. Demmendaal bij werkzaamheden in zijn tuin op de rand van een bakstenen put gestoten. Het krantenartikel vervolgt: 'Natuurlijk ging genoemde heer met zijn onderzoek door, in de hoop de eene of andere merkwaardige antiquiteit te vinden'. Hij groef de put volledig uit, ondanks de belemmering door opwellend water. De waterput had een diameter van 1,2 meter en een diepte van 3,5 meter. Op de bodem lagen 'gevlochten tenen', vermoedelijk een waterfilter. Bij de graafwerkzaamheden werden 'een paar hengsels van emmers van een bijzonder model' gevonden. Het artikel sluit af met de vermelding dat 'menig belangstellende of nieuwsgierige eens een kijkje kwam nemen'. Over de vondsten is verder niets bekend.

In 1929 verrichtte Pieter Noordeloos (1887-1962), vanaf 1912 tot aan zijn dood gemeentesecretaris van Grootebroek, een waarneming op het voormalige kloosterterrein, zoals blijkt uit een aantal

23 Van Vloten, *Nederlandsch proza van de dertiende tot de achttiende eeuw*, 297-301.

24 Pijper, 'Nonnenklooster onder den invloed van Windesheim'; Gallée, 'Het boek der statuten van het klooster Bethlehem bij Hoorn'.

25 Snellebrand, *Geschiedenis der kerkhervorming te Hoorn*, 64.

26 Uit zijn literatuurverwijzing blijkt dat hij de derde druk van de kroniek van Velius uit 1648 heeft gebruikt, dus zonder het commentaar van Centen uit 1740.

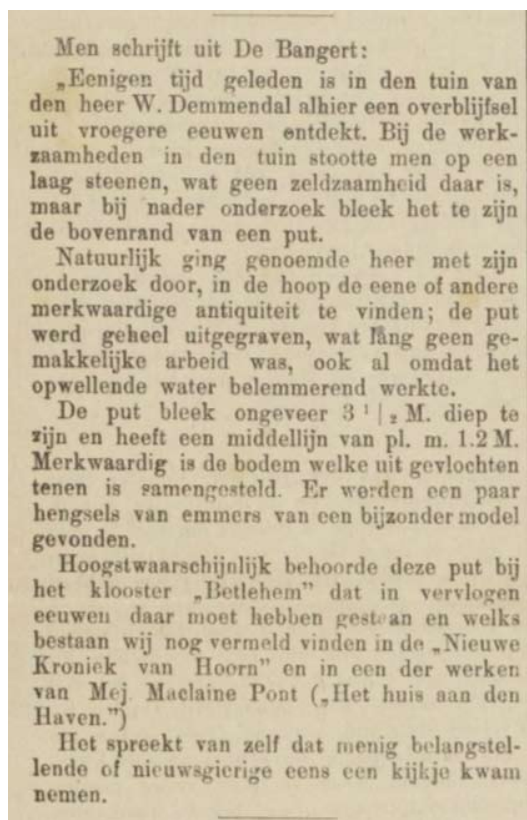
27 Merkwaardig is wel dat Van Dijk deze conclusie geheel overneemt. Hij noemt het artikel van Pijper een 'scherpzinige studie'. Van Dijk, *Constituties der Windesheimse vrouwenkloosters*, 195-196.

kladpapiertjes en een schets die in het Westfries Archief worden bewaard.²⁸ In de archiefinventaris staan de papieren te boek onder een anonieme auteur, maar uit het handschrift valt af te leiden dat ze afkomstig zijn van Noordeloos, van wie ook aantekeningen over de conventen in Hoorn in het archief worden bewaard. Tussen de papieren bevindt zich een kadastraal uittreksel van de percelen aan de Bangert uit 1929. Daarnaast is een handgetekend kaartje overgeleverd waaruit blijkt dat op het perceel waarop het klooster heeft gestaan de in 1903 ontdekte ronde waterput was te zien. Op een van de kladblaadjes staat geschreven: 'put in den bessentuin van V. Leijden, muurwerk in den bessentuin van Jan Balk Kz.'. Hij nam dus niet alleen een ronde waterput maar ook muurwerk waar.

Het jaar 1929 was overigens voor West-Friesland archeologisch een memorabel jaar: professor Van Giffen verrichtte voor het eerst een opgraving in deze regio. Deze vond plaats in Zandwerven. De decennia daarna zijn diverse opgravingen in West-Friesland uitgevoerd, waarbij het onderzoeksdoel in alle gevallen de prehistorische bewoning was. De archeologische aandacht voor de middeleeuwen kwam in West-Friesland pas laat op gang. Aan een afgraving op het terrein van klooster Nieuwlicht in 1932 kwam bijvoorbeeld geen archeoloog te pas.²⁹ Buiten West-Friesland vond wel al archeologisch onderzoek op terreinen van enkele oude kloosters van benedictijnen of cisterciënzers plaats, zoals de abdij van Aduard (1939-1941) in Groningen, klooster Klaarkamp (1939-1941) en klooster Smalle Ee (1922) in Friesland en de abdij van Egmond (1938-1948) in Noord-Holland.³⁰ In alle gevallen werd het onderzoek verricht onder leiding van prof. dr. A.E. van Giffen. Klooster Nieuwlicht en klooster Bethlehem waren van veel jonger datum dan deze benedictijner en cisterciënzere kloosters en konden nog niet op de belangstelling van de archeologische instituten rekenen.

In 1950 poogde Johan Lutjeharms, amateurarcheoloog en tevens bestuurslid van het Westfries Genootschap, een opgraving op het terrein van Bethlehem te bewerkstelligen, maar dit liep op niets uit. De aanleiding vormde de schenking van een kruik door tuinder Crellis van Leijden aan het Westfries Museum, die deze bij werkzaamheden in de boomgaard op het voormalige kloosterterrein had gevonden. Lutjeharms verdiepte zich daarop in de geschiedenis van het klooster en deed samen met Klaas Jan Dekker, werkzaam bij de Rijkstuinbouw Voorlichtingsdienst in Hoorn, ter plekke waarnemingen.³¹ Op 29 augustus 1950 doet hij in een uitgebreide brief aan de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemon-

2-7 Krantenartikelje uit de Nieuwe Hoornsche Courant van 2 september 1903 waarin melding wordt gemaakt van de vondst van een waterput van klooster Bethlehem.

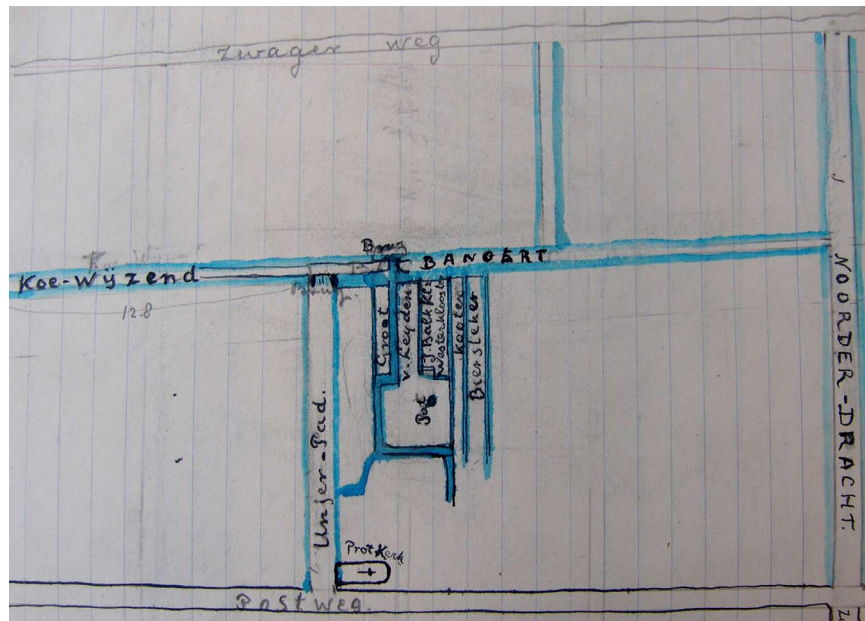
28 WFA, 0643, inv.nr. 1104.

29 Komen, 'Opgravingen ter plaatse van het voorm. klooster "Nieuwlicht".'

30 De RCE heeft in 2010 een proefsleuvenonderzoek op het terrein van klooster Klaarkamp uitgevoerd en heeft tevens een project opgezet om de oude opgravingsdocumentatie van Van Giffen uit te werken.

De resultaten van het archeologisch onderzoek van Van Giffen op het terrein van de Abdij van Egmond zijn in 1984 door Cordfunke gebruikt voor een reconstructie van de abdij: Cordfunke, *Opgravingen in Egmond*. Nieuw onderzoek naar het vondstmateriaal en de aangetroffen skeletten heeft geleid tot een nieuwe publicatie in 2010: Cordfunke, *Abdij van Egmond*.

31 Klaas Jan Dekker (1913-1997) werkte vanaf 1940 bij de Rijkstuinbouw Voorlichtingsdienst. Vanaf de jaren vijftig gaf hij ook catechisatie, ging hij voor in zondagsdiensten en was hij werkzaam als leraar godsdienst. In 1971 werd hij Evangelisch Luthers predikant. In 1975 schreef hij de historische roman Nieuw Licht schoon stede soet, over de middeleeuwse geschiedenis van Hoorn. De titel verwijst naar klooster Nieuwlicht. Bron: Westfries Biografisch Woordenboek.

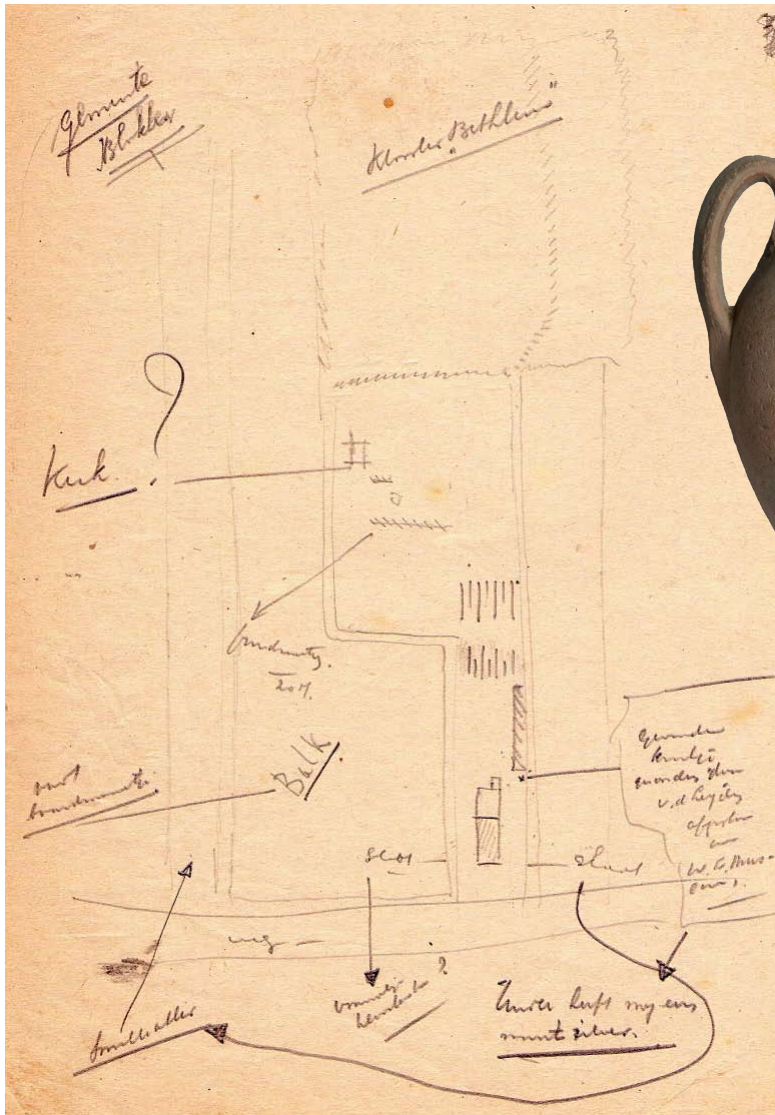
2-8 Kladtekening van de percelen waar klooster Bethlehem heeft gestaan, ca. 1930 (WFA, 0643, inv.nr. 1104). De waterput van het klooster, die reeds in 1903 was ontdekt, staat op de tekening aangegeven.

derzoek (ROB) verslag van zijn bevindingen en tevens aanbevelingen.³² In de brief beschrijft hij de kruik en dateert deze in de 16de of 17de eeuw. De vondst bevindt zich nog altijd in de collectie van het Westfries Museum en kan op basis van de huidige inzichten worden gedetermineerd als een olijfoliekruik uit Portugal uit de 16de eeuw. Hij schrijft verder: ‘De plaats waar het kruikje werd gevonden werd door de eigenaar aangewezen. Het heeft gelegen onder een thans gesloopte schuur ter diepte van 50 cm onder het tuinvlak. De grond ter plaatse werd 50 cm verlaagd. De eigenaar de heer v. Leijden deelde mij mede dat in zijn gehele tuin talrijke fragmenten van fundamenteën worden gevonden. Voor het planten van vruchtbomen worden slechts op de plek zelve de puinresten verwijderd en de rest laat men rustig zitten. Onder de stam van een vruchtboom werd enige jaren geleden een voormalige waterput gevonden. Thans is deze dichtgegooid.’ Lutjeharms brak enkele stenen van de waterput af en deze dateerden volgens hem omstreeks 1500. Hij schrijft aan de ROB dat de fundamenteën van Bethlehem moeten zijn en doet een voorstel voor een archeologisch onderzoek. De Rijkstuinbouw Voorlichtingsdienst zou bereid zijn in het najaar personeel te leveren om een week op het terrein te graven. De ROB is niet ingegaan op dit voorstel. In het archief van Lutjeharms bevindt zich een kladtekening met daarop de waargenomen fundamenteën, waaronder in de buurt van de waterput een muur van twintig meter lang.

Op 2 september 1964 is de waterput na afvlakking van het terrein opnieuw onderzocht door archeoloog Maarten de Weerd, die een aanstelling bij het Westfries Museum had.³³ Tevens nam hij een fundament van een muur waar. Kennelijk waren in die tijd nog altijd fundamenteën aan het oppervlak zichtbaar. Hij legde zijn waarnemingen vast op een paar kladpapiertjes die belandden in het archeologisch archief van het Westfries Museum en vervolgens bij de archeologische afdeling van de gemeente Hoorn. De waterput is tijdens de opgraving van 2005 en 2006 voor een derde maal onderzocht. Na Maarten de Weerd in 1964 vormden de archeologen in 2003 de volgende personen in de rij die op zoek zijn gegaan naar overblijfselen van klooster Bethlehem. De tuinbouwkassen zijn inmiddels gesloopt; het terrein behoort nu tot het grondgebied van de geplande nieuwbouwwijk Bangert-Oosterpolder. De resultaten van zowel het archeologisch als het historisch onderzoek zijn boven verwachting groot. Centen, Hampzink, Abbing, Pijper en anderen die het voormalige kloosterterrein in de loop van de eeuwen hebben bezocht, hadden nooit kunnen vermoeden dat er nog zoveel van dit verdwenen klooster achterhaald kon worden.

32 Een kopie van de brief is bewaard gebleven in het privéarchief van Lutjeharms, dat is overgedragen aan de Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland (Werkgroep Schagen). Met dank aan John van Lunsen, bestuurslid van de werkgroep.

33 Administratie opgenomen als project 6 bij Archeologie Hoorn.

2-11 De kruik die door Crellis van Leijden is gevonden en in 1950 aan het Westfries Museum is geschonken.

2-9 Kladtekening van het terrein waarop klooster Bethlehem heeft gestaan van Lutjeharms uit 1950. Schuin achter het huis is de locatie van het gevonden kruikje aangegeven.

No 16.-1

Rapport

Naar aanleiding van Uw mondelinge opdracht gedaan bij mijn bezoek aan Uw dienst, heb ik de eer U het navolgende te rapporteren.

Na mij vervoegd te hebben aan het Westfries Museum te Hoorn ten einde de heer conservator, de heer Mulder, over bedoelde melding te spreken, bleek deze juist met vakantie afwezig te zijn. De aanwezige assistent kon mij echter de gewenste inlichtingen verstrekken en kon ik de vondst bestuderen.

De vondst werd gedaan door de eigenaar van een grote bongerd, dhr Crellis van Leijden, te Blokkes. De heer Mulder heeft echter verzuid U daarvan onmiddellijk bericht te zenden.

Het bedoelde kruikje is gebakken in een zacht rode kleur zoals tegenwoordig de fletgekleurde bloempotten worden gebakken. Oorspronkelijk heeft het een beide zijden van de hals twee ofren gehad, waarvan er thans één ontbreekt. De hals is weinig geprofileerd en mist daarvan enige scherfjes. Het werd op een draaischijf gemaakt. Heeft geen beschildering of versieringen. Heeft geen glazuur of ook maar enige sporen daarvan. Vertoond enige kleine gaatjes in het lijf waar het baksel zeer dun was en door de schap werd geraakt. Het kruikje werd door de eigenaar de heer v. Leijden aan het Westfries museum afgestaan. Het kruikje is niet zeer oud. Uit de jaren 16 - 17 e eeuw.

Hierop heb ik mij naar de Rijksdienst voor de tuinbouwvoorlichting te Hoorn begeven ten einde de heer Dekker assistent van deze dienst te verzoeken met mij mede te willen gaan naar het fruitbedrijf van de heer van Leijden. (De heer Dekker heeft gemaakt dat de heer Mulder tenslotte de vondst aan Uw dienst meldde na mij geproken te hebben)

Deze was daartoe direct bereid. Op het bedrijf bleken voorts talrijke fundamenten in de bodem te zitten. Het terrein ligt iets gebogen naar twee kavelstoten. De plaats waar het kruikje werd gevonden werd door de eigenaar aangewezen. Het heeft gelegen onder een thans gesloopte schuur ter diepte van 50 cm onder het tuinvlak. De grond ter plaatse werd 50 cm verlaagd. De eigenaar de heer v. Leijden deelde mij mede dat in zijn geheel zijn talrijke fragmenten van fundamenten worden gevonden. Voor het planten van vruchtbomen worden slechts op de plek zelve de puinresten verwijderd en de rest laat men rustig zitten. Onder de stam van een vruchtbom werd enige jaren geleden een voormalige waterput gevonden. Thans is deze dichtgegooid. Het is mij gelukt daarvan enige stenen af te breken en nader op specie en baksteen te onderzoeken. Deze kan gedateerd worden plus minus 1500 n. Chr.

Bij onderzoek in de geschiedenis van Blokkes blijkt dat er gestaan heeft een klooster genaamd "Bethlem" bewoond door nonnen van de derde orde van de Fransiscanen. Het klooster moest voorts een fraaiere toren gehad hebben dan de kerk van Zwaag welk laatste dateerd uit p.n. 1340.

2-10 Brief van J.L. Lutjeharms aan de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, 29 augustus 1950.

2.4 De historische bronnen

2.4.1 Inleiding

Voor deze studie naar klooster Bethlehem zijn alle traceerbare historische bronnen die op het klooster betrekking hebben, gebruikt. Deze bronnen zijn heel divers maar ook heel fragmentarisch. In feite is de overlevering door toeval bepaald. Een groot gemis is dat van het kloosterarchief zo goed als niets bewaard is gebleven. We beschikken bijvoorbeeld niet over een *cartularium* waarin afschriften van aktes en oorkonden werden opgenomen, zoals dat voor het kruisbroedersklooster Pietersdal in Hoorn wel bestaat. Bethlehem vormt hierin geen uitzondering: ook van de archieven van de andere religieuze gemeenschappen in West-Friesland zijn erg weinig stukken bewaard gebleven.

Hetzelfde geldt voor de liturgische boeken en de religieuze werken uit de kloosterbibliotheken. Van de enorme hoeveelheid handschriften en gedrukte boeken die in alle religieuze gemeenschappen in de middeleeuwen aanwezig moet zijn geweest, is in verhouding slechts een handjevol werken overgeleverd.³⁴ In het Westfries Archief bevindt zich maar één handschrift dat van een vrouwenconvent in Hoorn is geweest, namelijk een getijdenboek van het Catharinaconvent. Hoewel dit handschrift een prachtig overblijfsel van het middeleeuwse religieuze leven in Hoorn is, is de informatiewaarde van dit handschrift ten aanzien van de geschiedenis van het Catharinaconvent zeer gering. Getijdenboeken waren in de middeleeuwen de meest algemene boeken. Hierin stonden de kerkelijke getijden die dagelijks in een religieuze gemeenschap werden gebeden en iedere religieuze gemeenschap beschikte zodoende over meerdere van deze boeken. Ook rijke inwoners van de stad hadden een eigen getijdenboek. De boeken waren vaak fraai versierd met illuminaties. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist deze boeken de meest overgeleverde handschriften van de middeleeuwen vormen. Ook van een zuster uit klooster Bethlehem is een getijdenboek bewaard gebleven.

2.4.2 Twee statutenboeken

De eigenaardige situatie doet zich voor dat twee statutenboeken bestaan die aan klooster Bethlehem worden toegeschreven. In een klooster was doorgaans slechts één statutenboek aanwezig waarin alle regels stonden waaraan de conventualen, broeders of zusters zich moesten houden.

Statutenboeken vormen een zeldzame categorie onder de overgeleverde boeken van kloosters en conventen. Na opheffing van de religieuze gemeenschappen hadden deze werken weinig waarde meer. Verreweg de meeste zijn verloren gegaan. Uit West-Friesland is van slechts één ander klooster dan Bethlehem een statutenboek bewaard gebleven, namelijk van het Maria Magdalenaconvent in Hoorn. Het bevindt zich tegenwoordig in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.³⁵ Niet alleen voor West-Friesland, maar voor heel Nederland geldt dat heel weinig statutenboeken zijn overgeleverd. In een recente studie naar het Kapittel van Utrecht wordt vastgesteld dat van de circa 130 conventen die bij het kapittel aangesloten zijn geweest, in totaal slechts vijf Latijnse en twee Nederlandstalige afschriften van de statuten bewaard zijn gebleven.³⁶

De overlevering van twee statutenboeken voor één klooster is in dit licht opvallend te noemen. Bij aanvang van deze studie was mijn hypothese dat het ene statutenboek in gebruik is genomen in 1479, toen Bethlehem overging van de derde regel van Franciscus naar de regel van Augustinus, en in gebruik bleef tot 1537. Het boek is niet gedateerd, maar de kenmerken van het handschrift wijzen op een datering in het laatste kwart van de 15de eeuw, wat goed aansluit op die hypothese.³⁷ Vanaf 1530 viel Bethlehem onder het gezag van de kruisbroeders, zoals in dit boek beargumenteerd zal worden. De kruisbroeders lieten na enkele jaren een nieuw statutenboek opstellen, dat in gebruik bleef tot en met 1573. Dat zou betekenen dat het twee opeenvolgende statutenboeken zijn. Indien deze hypothese juist

34 Zie voor een overzicht van de religieuze werken die bij de Hoornse kloosters in omloop zijn geweest: Van Gulik, 'Moderne Devotie in Hoorn', 110-114.

35 KB: 73 H 2.

36 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 42.

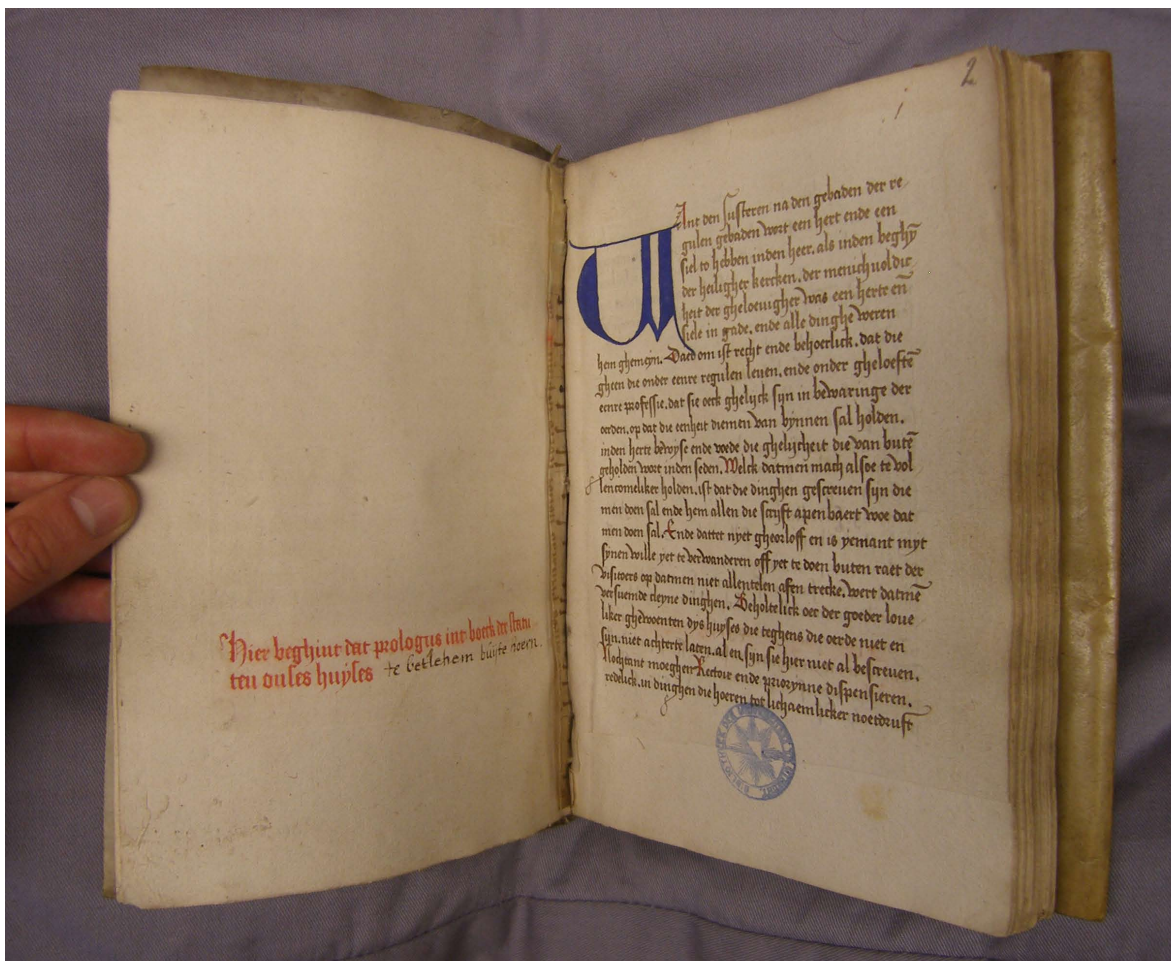
37 Zie de omschrijving in *Medieval Manuscripts in Dutch Collections* en in *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*.

zou zijn, zouden de boeken een unieke mogelijkheid bieden de verandering in regelgeving in het klooster te volgen. Op basis van een bestudering van de overleveringsgeschiedenis van het eerste statutenboek moet deze hypothese helaas worden verworpen.

Statutenboek Utrecht, UB : Cat. 1044

In de universiteitsbibliotheek van Utrecht wordt een statutenboek bewaard dat wordt toegeschreven aan klooster Bethlehem. Van dit boek is, zoals gezegd, in 1895 een volledige transcriptie gepubliceerd.³⁸ Van Dijk beschrijft het handschrift uitgebreid in zijn studie naar de constituties van de Windesheimse vrouwenkloosters.³⁹ De statuten zijn geschreven voor een vrouwenklooster dat de regel van Augustinus volgde. Op basis van uiterlijke kenmerken wordt het in het laatste kwart van de 15de eeuw gedateerd. Dat komt goed overeen met het moment waarop Bethlehem overging van de derde regel van Franciscus naar de regel van Augustinus. Zoals we in het vervolg van dit boek zullen zien, vond die regelverandering in 1479 plaats.

In het statutenboek staat niet met contemporaine hand geschreven welk klooster het boek in bezit heeft gehad. Het boek vangt aan met de regel: 'Hier beghint dat prologus in t boeck der statuten onses huyses'. Dit is in rode inkt geschreven. Daarachter is in zwarte inkt toegevoegd: 'te Betlehem buijte Hoern'. In de catalogus waarin het handschrift wordt beschreven, staat slechts dat deze toevoeging 'met latere hand' is geschreven.⁴⁰ Of deze hand uit de 15de, 16de, 17de eeuw of misschien nog later dateert, staat er niet bij. Omdat dit van belang is voor de herkomstgeschiedenis van het statutenboek, heb ik in het

2-12 Statutenboek UB: Cat. 1044 met op de linker pagina: Hier beghint dat prologus int boeck der statuten onses huyses te betlehem buijte Hoern.

38 Gallée, 'Boek der statuten van het klooster Bethlehem bij Hoorn.'

39 Van Dijk, *Constituties der Windesheimse vrouwenkloosters*, 164-172, 193-197 en 695-706.

40 Tiele en Hulshof, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae*, Hs1044.

kader van dit onderzoek het handschrift nogmaals bekeken. De toevoeging ‘te Betlehem buijte Hoern’ is op basis van het handschrift globaal in de 18de eeuw te dateren. Het handschrift is zeker niet ouder dan de 17de eeuw. Toch is het boek in de 19de eeuw op basis van deze toegevoegde tekst bekend komen te staan als het statutenboek van klooster Bethlehem.

Voor het eerst duikt het boek op in een veilingcatalogus van de wed. B. Scheurleer uit 1844.⁴¹ In de *Verzameling van Nederlandsche prozastukken van 1229-1476* van Van Vloten uit 1851 komen enkele getranscribeerde statuten van klooster Bethlehem voor.⁴² Het betreft een vrij willekeurige selectie van de statuten ‘vander bewaerster der boeken’, ‘vander koekenwaerster’ en ‘vander reventerwaerster’. Uit de inhoudsopgave blijkt dat het handschrift in bezit was van een zekere heer Schinkel, die het boek vermoedelijk op de veiling van 1844 had gekocht.⁴³ Adrianus David Schinkel (1784-1864) was uitgever en fanatiek verzamelaar van handschriften, brieven en andere oudheden.⁴⁴ Na zijn dood werd zijn collectie in Den Haag geveild. In de veilingcatalogus komt het statutenboek van Bethlehem voor.⁴⁵ Het kwam in handen van M. Nijhoff, waarna het vervolgens op 15 maart 1886 opnieuw in Den Haag werd geveild.⁴⁶ Professor J.H. Gallée wist op deze wijze het handschrift te verwerven en via hem is het in de bibliotheek van de Rijksuniversiteit Utrecht terechtgekomen.⁴⁷ Daar werd het opgenomen in de catalogus die vanaf 1887 door Tiele en Hulshof werd samengesteld. Het staat omschreven als de ‘Statuten van een vrouwenklooster naar den regel van S. Augustinus, gewijd aan S. Agnes’.⁴⁸ Uit het handschrift blijkt namelijk dat het boek voor een klooster is opgesteld dat gewijd was aan St. Agnes en dat geldt niet voor klooster Bethlehem. Tevens wijzen Tiele en Hulshof erop dat het boek is geschreven in een dialect uit de oostelijke provincies. Zij waren het die de toeschrijving aan Bethlehem als latere hand interpreteerden en schreven het boek dan ook niet zondermeer aan Bethlehem bij Hoorn toe.

Professor Gallée zag het belang van het statutenboek in. In 1882 was hij hoogleraar aan de Rijksuniversiteit van Utrecht geworden. Hij hield zich onder andere bezig met onderzoek naar de oorsprong en geschiedenis van Nederlandse dialecten. Samen met Fredrik Pijper gaf hij het statutenboek uit in het *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* van 1895.⁴⁹ Gallée verzorgde een volledige transcriptie voorzien van voetnoten. Deze uitgave is getiteld ‘Het boek der statuten van het klooster Bethlehem bij Hoorn’. In dezelfde bundel publiceerde Gallée niet alleen een transcriptie van de Nederlandstalige statuten van klooster Bethlehem, maar ook van een Latijns statutenboek uit het Windesheimer klooster Albergen bij Ootmarsum (Twente).⁵⁰ Dit was een mannenklooster, maar het Latijnse statutenboek was bestemd voor een vrouwenklooster. Het Latijnse statutenboek en het boek van Bethlehem vertonen volgens Gallée een grote mate van overeenkomst. Inmiddels weten we dat beide boeken teruggaan op de statuten van het Kapittel van Windesheim.

In het *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* van 1895 verscheen ook een historische bijdrage van Pijper onder de titel ‘Nonnenklooster onder den invloed van Windesheim’.⁵¹ Net als bij Gallée was er bij hem geen enkele twijfel dat het statutenboek van Bethlehem is geweest. Hij vermeldt dat de toeschrijving aan Bethlehem met latere hand is toegevoegd, maar concludeert dat er niets werd doorgeschraapt en dat ‘deze codex waarschijnlijk nooit aan een ander klooster heeft toebehoord’.⁵² Als eerste constateert hij dat in het boek de stad Zwolle wordt genoemd. Als verklaring geeft hij dat ‘de oorspronkelijke redactie van den tekst werd vervaardigd voor een klooster aldaar. De afschrijver, niet wetende, waar

41 Van Dijk, *Constituties der Windesheimse vrouwenkloosters*, 167.

42 Van Vloten, *Nederlandsch proza van de dertiende tot de achttiende eeuw*, 297-301.

43 Ibidem, XVIII.

44 Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* 17, 352-355.

45 Van Stockum, *Veilingcatalogus*, cat.nr. 58.

46 Nijhoff, *Veilingcatalogus*.

47 Pijper, ‘Nonnenklooster onder den invloed van Windesheim’, 235.

48 Tiele en Hulshof, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae*, Hs. 1044.

49 Pijper, ‘Nonnenklooster onder den invloed van Windesheim’, 229-249; Gallée, ‘Boek der statuten van het klooster Bethlehem bij Hoorn’, 345-420.

50 Gallée, ‘Boek der statuten van het klooster Bethlehem bij Hoorn’, 250-322.

51 Pijper, ‘Nonnenklooster onder den invloed van Windesheim’.

52 Ibidem, 235.

zijn afschrift in gebruik zou komen, liet de bedoelde woorden staan. Toen men in Bethlehem dezen regel aannam, veranderde men stilzwijgend “Zwolle” in “Hoorn”.⁵³ Op basis van het statutenboek trekt hij vervolgens de foutieve conclusie dat Bethlehem nooit tot de orde van de kruisbroeders heeft behoord. Merkwaardig is dat hij niet bedenkt dat het statutenboek op zeker moment vervangen kan zijn door een nieuw boek dat is opgesteld op basis van de statuten van de kruisbroeders.

Op basis van de uitgave van Gallée met het bijbehorende historische commentaar van Pijper is het boek bekend is komen te staan als het statutenboek van Bethlehem, ook al is de omschrijving in de catalogus van Tiele en Hulshof uit 1887 minder stellig in die toeschrijving. Gezien het geringe aantal overgeleverde en gepubliceerde statutenboeken mag het geen verwondering wekken dat in de literatuur herhaaldelijk verwijzingen naar de statuten van klooster Bethlehem opduiken. Met name de passage over de ‘bewaerster der boeken’ is een veel geciteerde tekst.

De verklaring van Pijper dat het boek geschreven is voor een ander klooster maar in gebruik is genomen in Bethlehem, klinkt aannemelijk. Uit de tekst blijkt duidelijk dat het bedoeld was voor een vrouwenklooster in of nabij Zwolle dat de regel van Augustinus volgde. Tweemaal komt in de tekst deze plaatsnaam voor, namelijk op folium 33 en 58. Op het laatstgenoemde folium staat: ‘Dese onbeslaeten susteren ende al die ander, die buten der oerden syn, sullen in geenre wys to enighen tyden eten of drencken bynnen der stat van Zwolle of in der stat vrijheit’. Dit betekent dat de onbesloten zusters (die niet in clausuur leven) niet mogen eten of drinken binnen Zwolle of de stadsvrijheid. Het dialect van het boek wijst duidelijk op een herkomst uit Oost-Nederland (Gelderland en Overijssel). Verder valt uit de professieformule op folium 39 op te maken dat het klooster waarvoor de statuten zijn geschreven, gewijd was aan St. Agnes. Op basis hiervan stelt Van Dijk dat het statutenboek is geschreven voor het Klooster Ter Maat in Zwolle.⁵⁴ Van enige twijfel dat het boek misschien niet in Bethlehem is gebruikt, is bij hem echter geen sprake. Hij spreekt van ‘het feit dat het aantoonbaar in Bethlehem te Hoorn is gebruikt’.⁵⁵ Hij geeft als verklaring: ‘Wellicht is het bij de invoering van de Windesheimse observantie in Bethlehem door zusters of een rector van het Zwolse Sint-Agnesklooster in Hoorn terecht gekomen’.⁵⁶

De stelling van Van Dijk dat het statutenboek voor het Maatklooster is *geschreven*, is stilzwijgend overgenomen in die zin dat het boek in het Maatklooster is *gebruikt*. Van Luijk maakt in haar proefschrift *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* uit 2004 uitgebreid gebruik van het statutenboek.⁵⁷ Zij spreekt van de statuten van het Maatklooster en stapt erg makkelijk over het feit heen dat in het boek klooster Bethlehem als bezitter staat genoemd. Ze verwijst voor de toeschrijving naar Van Dijk, maar gaat voorbij aan het feit dat Van Dijk van stellige mening is dat het boek in Bethlehem is gebruikt. De mogelijkheid dat het boek nooit in het Maatklooster in gebruik is geweest, komt niet bij haar op. Het gevolg is dat het statutenboek in de literatuur nu aan twee kloosters wordt toegeschreven: klooster Bethlehem in Westerblokker en klooster Ter Maat bij Zwolle. Zo staat het boek tegenwoordig ook beschreven in de database *Medieval Manuscripts in Dutch Collections* (MMDC). Als herkomst staat hier dat het waarschijnlijk gekopieerd is door en in eigendom was van het Maatklooster en dat het volgens een aantekening op folium 1 verso later eigendom van Bethlehem was.

Valt aan dit alles nog iets nieuws toe te voegen? Dat is inderdaad het geval, want er is nog een zogenoemd erudietenafschrift van het handschrift bewaard gebleven. Dit bevindt zich in de collectie van het Seminarie van Warmond dat is overgedragen aan het Noord-Hollands Archief.⁵⁸ De collectie is nog niet geïnventariseerd waardoor de stukken die zich hierin bevinden nog nauwelijks bekend en toegankelijk

53 Ibidem, 236.

54 Van Dijk, *Constituties der Windesheimse vrouwenkloosters*, 166 en 196-197.

55 Ibidem, 196.

56 Ibidem, 197. Als dat klopt, is er iets merkwaardigs aan de hand: klooster ter Maat ging namelijk pas in 1484 over naar de regel van Augustinus, terwijl Bethlehem dit al enkele jaren eerder in 1479 deed, zoals in hoofdstuk 4 uiteengezet wordt. Als het boek voor het Maatklooster is geschreven, moet dit logischerwijs in 1484 hebben plaatsgevonden, hoewel niet geheel valt uit te sluiten dat al enkele jaren eerder een nieuw statutenboek is gemaakt.

57 Van Luijk, *Bruiden van Christus*.

58 NHA, 437, inv.nr. 393.

zijn. In de collectie bevindt zich een afschrift onder de titel *Wetten en Statuten des Kloosters der Regulieren* van Petrus van der Schelling. Klooster Bethlehem wordt niet genoemd, maar het gaat duidelijk om een afschrift van het hier besproken statutenboek. Voordat we op een aantekening in dit afschrift ingaan die van cruciaal belang is voor de geschiedenis van de overlevering van het boek, volgt hier eerst kort het levensverhaal van Petrus van der Schelling (1692-1751). Hij was afkomstig uit Rotterdam en trouwde in 1717 met Alida, de dochter van Cornelis van Alkemade (1654-1737). Van Alkemade was een groot verzamelaar van oudheden en schreef zelf historische werken en afschriften van handschriften. Na het huwelijk van zijn enige kind met Van der Schelling ontstond een nauwe samenwerking tussen schoonvader en schoonzoon. Zij gaven samen verschillende historische werken uit. Na het overlijden van Van Alkemade in 1737 erfde Petrus van der Schelling zijn volledige collectie handschriften en boeken. Waarschijnlijk is hij op deze wijze in bezit gekomen van het statutenboek waarvan hij een afschrift maakte. Na het overlijden van Petrus van der Schelling in 1751 werd een gedeelte van zijn collectie verkocht, het andere deel bleef familiebezit. Het statutenboek is waarschijnlijk verkocht en kwam uiteindelijk terecht bij de eerder genoemde Adrianus David Schinkel (1784-1864). Het afschrift bleef in de familie en is via onbekende weg in de collectie van het Seminarie van Warmond gekomen. Hiermee is de bezitsgeschiedenis van het statutenboek teruggevoerd tot Cornelis van Alkemade. De herkomst is echter nog verder te herleiden.

In het afschrift van Petrus van der Schelling vallen twee zaken op. Allereerst ontbreekt achter de titel 'Hier beghint dat prologus int boeck der statuten onses huyses' de toevoeging 'te Betlehem buijte Hoern'. Kennelijk stond dit nog niet in het boek geschreven op het moment dat hij het afschrift maakte. Daarnaast valt op dat onderaan folium 2recto een aantekening staat die in het statutenboek ontbreekt, namelijk: 'Statuten des cloesters te betlehem inde bangert benoorden blocweer buiten de stat Hoorn in West-vrieslant veel gefundeert door ons familie Westphalen en Bangaert'. Deze aantekening is vervolgens in het afschrift door Van der Schelling met een kruis doorgehaald. Bij nogmaals bekijken van het oorspronkelijke statutenboek blijkt dat precies op de plek waar deze aantekening zou moeten staan een strook papier onderaan de pagina is afgeknipt! Deze aantekening is dus bewust uit het statutenboek verwijderd.

Wat maken we nu hieruit op? Het statutenboek is in de 17de eeuw in bezit geweest van Adriaan Westphalen. We zullen zijn naam nog vaker tegenkomen. Hij heeft onderaan folium 2recto de hierboven geciteerde zin geschreven, die door Petrus van der Schelling in zijn afschrift is overgenomen. Van der Schelling kwam er tijdens het overschrijven van het handschrift achter dat het statutenboek bestemd was voor een klooster in Zwolle. Hij heeft vervolgens de overgenomen aantekening van Westphalen doorgestreept in de veronderstelling dat deze onjuist was. Waarschijnlijk heeft hij tevens de oorspronkelijke aantekening in het statutenboek doorgestreept. Een latere bezitter van het boek, wellicht Schinkel, heeft vervolgens de doorgestreepte aantekening uit het boek geknipt en in nette letters 'te Betlehem buijte Hoern' voorin geschreven, niet begrijpend waarom deze aantekening was doorgehaald.

De conclusie uit deze historische speurtocht is dat de toeschrijving van het statutenboek aan Bethlehem berust op een aantekening van Adriaan Westphalen. De latere bezitsgegevens en de met latere hand toegevoegde toeschrijving aan Bethlehem kunnen we in feite vergeten. Adriaan Westphalen (1625-1695) was een verwoed verzamelaar. Talloze boeken en geschriften zijn in zijn bezit geweest, zoals onder andere een gedrukt *Passionael* van Bethlehem uit 1490.⁵⁹ In dit Passionaal heeft hij vergelijkbare aantekeningen toegevoegd als de aantekening in het statutenboek. Een belangrijk verschil tussen beide boeken is dat in het Passionaal wel de naam van de oorspronkelijke bezitter staat geschreven, namelijk op folium 216verso: 'en hoert die susteren van betlem'. De aantekeningen van Westphalen, waarin hij dit boek aan Bethlehem toeschrijft, zijn in dit boek dus correct. Uit West-Friesland is nog een aantal boeken bekend die afkomstig zijn uit de inboedels van religieuze gemeenschappen en in de 17de eeuw in bezit zijn geweest bij Adriaan Westphalen. Hij bezat een 15de-eeuws handschrift met de St. Elisabethlegende.⁶⁰ Het werk was ooit eigendom van Welmoet Jans Ellerts Wilscut, de mater van het Ursulaconvent

59 KB: 171 E 28.

60 KB: 70 H 48.

in Enkhuizen.⁶¹ In zijn collectie zat verder een 15de-eeuws gebedenboek, dat van het Mariaconvent in Hoorn is geweest.⁶² Tot slot is een handschrift van het Claraconvent in Enkhuizen in zijn bezit geweest.⁶³ In al deze werken heeft Adriaan Westphalen aantekeningen geschreven en bij alle is er geen twijfel aan de juistheid van de toeschrijving. Waarom zou er dan wel aanleiding zijn voor twijfel bij het statutenboek van Bethlehem? Het probleem is dat Westphalen niet alleen een groot verzamelaar was, maar ook een groot historisch fantast. Zijn eigen stamboom verrijkte hij met talloze aantoonbaar onjuiste historische gegevens, zoals dat zijn familie een rol bij de stichting van klooster Bethlehem heeft gespeeld. In het vervolg van dit boek gaan we hierop nog uitgebreid in. Alles wijst erop dat ook de toeschrijving van het statutenboek aan Bethlehem aan zijn fantasie is ontsproten. Hij zal hebben gezien dat het boek was gebaseerd op de regel van Augustinus en uit de 15de eeuw dateerde en heeft dit gekoppeld aan het klooster Bethlehem dat hij van andere boeken kende.

Als we de inhoud van het statutenboek bekijken, valt op dat we te maken hebben met statuten voor augustijner koorzusters. Het tweede statutenboek van Bethlehem uit 1537, dat hieronder wordt besproken, is geschreven voor conversinnen, zusters die verkorte Nederlandstalige getijden bidden. Het precieze verschil tussen koorzusters en conversinnen komt in hoofdstuk 3 aan bod. Van belang is hier dat het in het licht van het vercloosteringsproces van Bethlehem onmogelijk is dat de zusters eerst koorzusters waren en daarna conversinnen. Dat houdt in dat het eerste statutenboek inderdaad niet van Bethlehem kan zijn geweest en als bron voor dit klooster kan worden afgeschreven. In de 17de eeuw is ten onrechte in het boek de naam Bethlehem als bezitter geschreven. Als 'schuldige' kunnen we Adriaan Westphalen aanwijzen. Hij heeft eeuwenlang historici op het verkeerde been gezet.

Statutenboek Oxford, KC : 28

Het bestaan van het tweede statutenboek is tot nu toe in de literatuur vrijwel onopgemerkt gebleven. De oorzaak daarvan is dat het handschrift zich in een collectie in Engeland bevindt, namelijk in het Keble College in Oxford. Het is daar al in de 19de eeuw beland. De bezitsgeschiedenis van het handschrift is tot ver in de 19de eeuw onbekend. In 1867 duikt het op in de Franstalige veilingcatalogus van de bibliotheek van de bekende uitgeverij en boekdrukkerij Enschedé in Haarlem.⁶⁴ Deze bibliotheek was al in de 18de eeuw door Izaak en Johannes Enschedé vormgegeven. Wellicht was het statutenboek van Bethlehem in die tijd in de collectie terechtgekomen. Het boek kwam vervolgens in handen van William Bragge (1823-1884), een verzamelaar uit Birmingham (Engeland), die het in 1876 bij Sotheby's in Londen opnieuw liet veilen. Via Sir Thomas Brooke (1830-1908), een fanatiek verzamelaar van oude boeken, kwam het handschrift uiteindelijk na schenking door Canon Brooke in 1911 terecht in de collectie van het Keble College in Oxford. Sindsdien is het een aantal malen in catalogi vermeld, maar heeft het verder niet de aandacht getrokken. De meest uitgebreide beschrijving is te vinden in de catalogus van de middeleeuwse manuscripten van het Keble College.⁶⁵

Het boek is geschreven door kruisbroeder Herman van Doesborch in 1537 zoals hij zelf vermeldt op het eerste folium: 'Dyt boeck hoert toe den cloester toe Beettelehem. Ende dat heeft daer geschreven broeder Herman van Doesborch professijt in dat cloester geheijten Pontisceli ghelegen in dat lant van Guijlijck. Ende begeert vrentelijck zuver alre ghebederen. Geschreven int iaer ons heren duijsen

61 Het inschrift luidt op fol. 3v: 'Item dit boect hevet ghegheven welmoet jan ellerts tot enen testament bidt daer voer om gods willen een pater noster ende een ave maria', met de toevoeging in andere contemporaine hand: 'was mater S. ursule clooster. tENCHUSEN'; op fol. 63v: 'Item dit boec heeft ghegheven tot een recht testament welmoet jans ellerts wilscut twye onser susteren moeye 1413'.

62 UvA UB I F 14. Schrickx, 'Mariaklooster', 32. Het inschrift in dit boek op fol. 163v: 'Dit boeck hoert toe den susteren van sinte marien convent binnen die stede van hoern ende is anderwerf ghebonden inden cloester te nijelicht totten regulieren buten hoern Als men screven MCCCCC ende XIX'. Zie voor de aantekeningen die Adriaan Westphalen in dit boek heeft geschreven: Schrickx, 'Mariaklooster', 31 afb. 20.

63 Bruinvis, 'Handschrift betreffende het klooster van S. Clara te Enkhuizen'. De huidige verblijfplaats van het handschrift is onbekend.

64 Enschedé, *Catalogue de la Bibliothèque*.

65 Parkes, *Medieval Manuscripts of Keble College Oxford*, 91-93.

732 **S. Augustini regule** in duutsche. — S. Augustinus Sermoen van der ghehorfamheit. — **Statuten** der fusteren tconuents van Bethleem buten hoirn. 1537. Avec calendrier. fol. Belle reliure antique avec coins et fermoirs en cuivre d'une conservation parfaite.

MS. sur vélin de 62 feuillets, initiales en couleurs, la première page ornée d'une initiale en miniature et d'une bordure figurée. Sur la feuille de garde on lit: „Dyt boeck hoert toe den cloester toe Beettelehem. Ende dat heeft daer gheschreuen broeder HERMAN VAN DOESBORCH... int iaer o. h. 1537. Item dit cloester B. is begonnen int iaer o. h. 1477.”

Le calendrier contient une espèce de chronique du couvent jusqu'à la Réforme écrite par différentes mains.

2-13 In de catalogus van de boekenveiling van Enschedé in Haarlem uit 1867 staat het statutenboek van Bethlehem vermeld. Het boek werd gekocht door William Bragge, een verzamelaar uit Engeland.

2-13 In de catalogus van de boekenveiling van Enschedé in Haarlem uit 1867 staat het statutenboek van Bethlehem vermeld. Het boek werd gekocht door William Bragge, een verzamelaar uit Engeland.

138 Herman van Doesborch was een kruisbroeder uit het klooster Pons Coeli (Brug naar de Hemel) in Brüggem, niet ver van Roermond. In de verslagen van het jaarlijkse kapittel van de kruisbroeders in Hoi (België), in 1969 door Van de Pasch uitgegeven, is Herman van Doesborch terug te vinden. Bij het kapittel van 1537 werd bepaald dat hij naar het klooster Pietersdal in Hoorn zou gaan.⁶⁶ Dit heeft duidelijk betrekking op het schrijven van het statutenboek. Kennelijk was er in die tijd geen kruisbroeder in Pietersdal aanwezig die bij machte was om op basis van de statuten van de kruisbroeders een statutenboek voor een vrouwenklooster te schrijven. Voorbeelden waren namelijk nog niet voorhanden. Waarschijnlijk was het werk in het voorjaar van 1538 nog niet afgerond, want bij het kapittel van dat jaar werd vastgelegd dat hij het komende jaar in klooster Pietersdal zou blijven.⁶⁷ Bij het kapittel het jaar daarop werd bepaald dat hij zou terugkeren naar het kruisbroedersklooster in Brüggem.⁶⁸ Kennelijk zat zijn werk er toen op. Hij zou daarna nog vele jaren verbonden blijven aan klooster Pons Coeli want pas in 1570 wordt hij als overleden opgegeven.⁶⁹

Het boek dat door Herman van Doesborch is geschreven, is meer dan alleen een statutenboek. De statuten van klooster Bethlehem vormen slechts een onderdeel hiervan. Het volledige boek bestaat uit de volgende afzonderlijke delen:

folium 1r-19v	kalender en memorieboek
folium 20r	statuten memoriediensten
folium 21r-32r	regel van Augustinus
folium 33r-36v	sermoen van gehoorzaamheid van Augustinus
folium 36v-62r	statuten

Voor de geschiedenis van klooster Bethlehem is de kalender van minstens zo groot belang als de statuten. In de kalender zijn namelijk professies van zusters, overlijdens van zusters en biechtvaders en op welke dagen memoriemissen voor weldoeners moesten worden gehouden, genoteerd. Deze aantekeningen leveren een schat aan informatie over klooster Bethlehem op. De inhoud zal verderop in deze studie uitgebreid aan de orde komen.

- 66 Het kapittel werd gehouden van 29 april tot en met 1 mei 1537. Het besluit luidt: *fr Hermannus Dusborch Pontis coeli stabit in conventu Hornensi*. Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 315.
- 67 Het kapittel werd gehouden van 19 tot en met 21 mei 1538. Het besluit luidt: *fr Hermannus Doesborch manebit in conventu Hornensi*. Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 319.
- 68 Het kapittel werd gehouden van van 3 tot en met 5 mei 1539. Het besluit luidt: *fr Hermannus Doesberch redibit ad conventum suum Pontis coeli*. Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 323.
- 69 Het kapittel werd gehouden van 23 tot en met 25 mei 1570. Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 386.

Binnen de aantekeningen in de kalender kunnen op basis van het schrift zes handen worden onderscheiden:

- H1 Dit is de hand van Herman van Doesborch. In de kalender schreef hij de namen van zusters en de namen van personen voor wie memoriediensten moesten worden gehouden. Hij nam deze gegevens over uit een oudere kalender die niet is bewaard gebleven. Helaas ontbreekt bij vrijwel alle aantekeningen het jaar. Aangezien hij in 1537 begon met het schrijven van het boek, dateren alle gegevens van voor 1537.
- H2 De oudste aantekening van deze hand dateert van 5 april 1538. Mogelijk was het boek toen nog niet af en is de aantekening pas in de loop van het jaar 1538 toegevoegd. Door deze hand zijn verder bij veel van de door Herman van Doesborch geschreven professies de jaartallen toegevoegd. De laatste aantekening dateert van 25 maart 1545.
- H3 De oudste aantekening van deze hand dateert van 14 december 1546. Het lijkt er sterk op dat door deze zuster het memorieboek niet goed is bijgehouden. In de jaren dat ze schreef, voegde ze slechts één professie toe. Verder vermeldde ze acht overlijdens, terwijl door de andere handen helemaal geen overlijdens van zusters zijn bijgehouden.
- H4 De oudste aantekening van deze hand dateert van 7 februari 1539, dus ten tijde van handschrift 2. De volgende aantekening is van 22 februari 1546, toen waarschijnlijk hand 3 actief was. Vervolgens dateert er pas weer een aantekening van 12 april 1555, waarna deze hand de jaren daarna regelmatig voorkomt. Vermoedelijk was hand 4 actief vanaf 1555 (of wellicht iets eerder) en zijn de oudste twee aantekeningen daarna toegevoegd omdat ze zag dat veel informatie in het memorieboek ontbrak. Hand 4 schrijft voort tot de opheffing van het klooster. Opmerkelijk is dat nog twee professies uit maart 1573 dateren. De laatste aantekening heeft als datum 1 april 1588. Het is de vraag of dit klopt, al staat het er echt.
- Hand 2, 3 en 4 volgen elkaar op en beslaan de volledige periode dat klooster Bethlehem heeft bestaan. Het bijhouden van het memorieboek was waarschijnlijk een taak van de mater, ondermater of procuratrix. Toch zijn er nog twee handen te onderscheiden:
- H5 Deze hand komt slechts driemaal voor. Het betreft in alle drie gevallen een aanvullende aantekening bij een memorie. Chronologisch dateert deze hand na H1 en voor H2, dus vlak nadat het boek in 1538 in Bethlehem in gebruik werd genomen. Mogelijk heeft de toenmalige biechtvader de aantekeningen toegevoegd.
- H6 Deze hand komt slechts één keer voor, namelijk bij een memorie. Het merkwaardige is dat de memorie voorkomt bij twee verschillende data en dat H6 duidelijk een ongeoeffende hand is. Hand 6 valt niet te dateren.

Voor deze studie naar klooster Bethlehem was de bibliotheek van het Keble College zo vriendelijk de filmrol waarop het handschrift fotografisch is vastgelegd in bruikleen te geven. Dit gaf de mogelijkheid het volledige handschrift te transcriberen. De transcriptie is als bijlage achterin dit boek opgenomen.

2.5 Besluit

Bij start van dit onderzoek naar de geschiedenis van Bethlehem waren de bronnen veelbelovend. Twee overgeleverde opeenvolgende statutenboeken leken het mogelijk te maken na te gaan hoe de regelgeving in het klooster zich ontwikkelde. In dit hoofdstuk hebben we gezien dat de toeschrijving van het eerste boek aan Bethlehem onjuist is. Een transcriptie is gepubliceerd als het statutenboek van Bethlehem, als zodanig wordt in de literatuur naar dit boek verwezen, maar deze toeschrijving blijkt te berusten op een 17de-eeuwse aantekening in het boek, die vermoedelijk in de 18de eeuw weer uit dit boek is geknipt. Is het boek daarmee voor de studie naar klooster Bethlehem van geen waarde meer? In zekere zin is dat zo, maar het statutenboek in kwestie is nog altijd een van de weinige volledige gepubliceerde statutenboeken volgens de regel van Augustinus en geeft daarmee wel een beeld van het leven in een klooster dat deze regel volgde en niet onder het gezag van de kruisbroeders viel. De overeenkomsten tussen Bethlehem

en het Maatklooster, waarvoor het statutenboek is geschreven, zijn treffend: beide kloosters lagen in het buitengebied van een stad, beide kloosters maakten in het laatste kwart van de 15de eeuw een overstap naar de regel van Augustinus en beide kloosters vielen in die tijd niet onder het gezag van een kapittel. Het tweede statutenboek uit 1537 blijkt wel zeker van Bethlehem te zijn geweest en zelfs speciaal voor dit klooster te zijn geschreven. De inhoud is van grote waarde voor deze studie.

Alvorens we de inhoud van het statutenboek uit 1537 analyseren, is het van belang de stappen in het proces van verkloosteren van Bethlehem in beeld te krijgen. In welk jaar vond de stichting plaats? Wanneer vond de verandering van regel plaats? Waren de zusters daarna koorzusters of conversinnen? Wanneer schaarden de zusters zich onder het gezag van de kruisbroeders? Gelukkig beschikken we naast de besproken statutenboeken over diverse andere bronnen, zoals enkele 16de-eeuwse stadskronieken, geschriften van diverse personen uit de 17de, 18de en 19de eeuw en archiefstukken uit het Oud Archief Hoorn (OAH). We verbreden eerst onze blik naar het monastieke landschap waarin het klooster tot stand kwam. Dat is nodig om de toedracht en de plaats van stichting te begrijpen.